

הרב יהודה זולדן

תפילה מעין שמונה עשרה, ותפילה קצרה בשעת סכנה

א. מעין שמונה עשרה ותפילה קצרה

1. מעין שמונה עשרה

במשנה (ברכות פ"ד מ"ג; ברכות כח ע"ב) נאמר:

רבן גמליאל אומר: בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה.

רבי יהושע אומר: מעין שמונה עשרה.

רבי עקיבא אומר: אם שגורה תפלתו בפיו יתפלל שמונה עשרה,

ואם לאו מעין שמונה עשרה.

הגמרא (ברכות כט ע"א) מבררת מהי תפילה מעין י"ח:

מאי מעין שמונה עשרה?

רב אמר: מעין כל ברכה וברכה.

ושמואל אמר: הבינו ה' אלהינו לדעת דרכיך, ומול את לבבנו ליראתך, ותסלח לנו להיות גאולים, ורחקנו ממכאובינו, ודשנו בנאות ארצך, ונפוצותינו מארבע תקבץ, והתועים על דעתך ישפטו, ועל הרשעים תניף ידיך, וישמחו צדיקים, בבנין עירך, ובתיקון היכלך, ובצמיחת קרן לדוד עבדך ובעריכת נר לבן ישי משיחך, טרם נקרא אתה תענה, ברוך אתה ה' שומע תפלה. לייט עלה אביי אמאן דמצלי הבינו. לפי רב, מעין י"ח היא מעין תקציר של כל ברכה מתפילת שמונה עשרה. לפי שמואל מדובר על תפילה שבה איזכור נושאי הברכות בתפילת העמידה. שמה של התפילה הוא כמילת הפתיחה שלה: הבינו. בהמשך הגמרא (שם) נאמר שאביי קלל – מחה, במי שהתפלל תפילת הבינו. באופן כללי כמה פעמים נזכר בגמ' (ברכות כט ע"א, ל ע"א) הביטוי – הבינו, ומכאן שנסקה הלכה כשמואל שתפילה מעין י"ח היא תפילת הבינו.

2. תפילה קצרה

במשנה (ברכות פ"ד מ"ד; ברכות כח ע"ב) מופיע עוד בשמו של ר' יהושע:

ר' יהושע אומר: ההולך במקום סכנה מתפלל תפילה קצרה. ואומר: הושע ה' את עמך את

שארית ישראל בכל פרשת העיבור ויהיו צרכיהם לפניך, ברוך אתה ה' שומע תפילה.

מה היא פרשת העיבור? בגמ' (ברכות כט ע"ב) נאמר:

מאי פרשת העיבור?

אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: אפילו בשעה שאתה מתמלא עליהם עברה כאשה עוברה, יהיו

כל צרכיהם לפניך.

איכא דאמרי, אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: אפילו בשעה שהם עוברים על דברי תורה יהיו

כל צרכיהם לפניך.

בתוספתא (ברכות פ"ג ה"ז; ברכות כט ע"ב) יש הצעות אחרות לתוכנה של תפילה קצרה:

היה מהלך במקום סכנה ולסטין, מתפלל תפלה קצרה. אי זה הוא תפלה קצרה?

ר' ליעזר אומר: יעשה רצונך בשמים ממעל ותן נחת רוח ליראיך והטוב בעיניך עשה, ברוך שומע

תפלה.

ר' יוסה¹ אומר: שמע לתפלת עמך ישראל ועשה מהרה בקשתן, ברוך שומע תפלה.
 ר' אלעזר בר' צדוק אומר: שמע קול צעקת עמך ישראל ועשה מהרה בקשתם, ברוך שומע תפילה.
 אחרים אומרים: צרכי עמך מרובים ודעתן קצרה, יהי רצון מלפניך ה' אלוקינו שתתן לכל אחד ואחד צרכיו ולכל גויה וגויה די מחסורה, ברוך שומע תפלה.

בגמרא שם נאמר: אמר רב הונא הלכה כאחרים.

בירושלמי (ברכות פ"ד ה"ד) נוסף:

ר' אחא בשם ר' אסא: כל מה שש"ץ עובר לפני התיבה ותובע צרכי עמך לפניך.
 הפני משה מפרש שזה נוסח תפילה קצרה של ר' אחא. לאחר מכן מובאת דעת אחרים, ורב חסדא פוסק כמותם.

הגמ' (ברכות ל"ע"א) שואלת מה ההבדל בין תפילת הבינו לתפילה קצרה?

הבינו - בעי לצלויי שלוש קמייטא ושלוש בתרייתא, וכי מטי לביתיה לא בעי למהדר לצלויי.
 בתפלה קצרה - לא בעי לצלויי לא שלוש קמייטא ולא שלוש בתרייתא, וכי מטי לביתיה בעי למהדר לצלויי.

והלכתא: הבינו - מעומד, תפלה קצרה - בין מעומד בין מהלך.

לסיכום: ר' יהושע לימד על שתי תפילות. תפילה שהיא מעין שמונה עשרה. לדברי האמורא רב הכוונה לתפילה שהיא מעין כל ברכה וברכה, ולדברי האמורא שמואל הכוונה לתפילת הבינו. לא נאמר במשנה ובגמרא באיזה מצב יש לומר תפילת הבינו. תפילה נוספת היא תפילה קצרה הנאמרת בשעת סכנה.²

ב. רמב"ם: תפילה קצרה ותפילת הבינו

להלן נמקד את עיונו בעיקר בדברי הרמב"ם. ע"פ הרמב"ם, מה בין תפילת הבינו לבין תפילה קצרה? באשר לתפילת הבינו כתב הרמב"ם (הל' תפילה ב, א-ג):

א. בימי רבן גמליאל רבו האפיקורוסין בישראל והיו מצירים לישראל ומסיתין אותו לשוב מאחרי השם, וכיון שראה שזו גדולה מכל צרכי בני אדם עמד הוא ובית דינו והתקין ברכה אחת שתהיה בה שאלה מלפני השם לאבד האפיקורוסין וקבע אותה בתפלה כדי שתהיה ערוכה בפי הכל, נמצאו כל הברכות שבתפלה תשע עשרה ברכות.

ב. בכל תפלה שבכל יום מתפלל אדם תשע עשרה ברכות אלו על הסדר, במה דברים אמורים כשמצא דעתו מכוונת ולשונו תמהר לקרות אבל אם היה טרוד ודחוק או שקצרה לשונו מהתפלל יתפלל שלש ראשונות וברכה אחת מעין כל האמצעיות ושלש אחרונות ויצא ידי חובתו.

ג, וזוהי הברכה שתקנו מעין כל האמצעיות: הבינו ה' אלהינו לדעת את דרכיך ומול את לבבנו ליראתך לסלוח היה לנו להיות גאולים רחקנו ממכאוב ודשנו ושכנו בנאות ארצך ונפוצים מארבע תקבץ והתועים בדעתך ישפטו ועל הרשעים תניף ידך וישמחו צדיקים בבנין עירך ובתיקון היכלך ובצמיחת קרן לדוד עבדך ובעריכת נר לבן ישי משיחך טרם נקרא אתה תענה כדבר שנאמר והיה טרם יקראו

¹ בגמ' ברכות כ"ט ע"ב, נאמרה תפילה זו בשם ר' יהושע.

² בנוסח המשנה בירושלמי בברכות ד, ד, דברי ר' יהושע מוצגים כך: "רבי יהושע אומר: המהלך במקום סכנה מתפלל תפילה קצרה מעין שמונה עשרה ואומר הושיעה את עמך את ישראל בכל פרשת העיבור יהיו צרכיהן לפניך, ברוך אתה ה' שומע תפילה ותחנונים". כבר העיר רבינו יונה (ברכות כ ע"א מדפי הרי"ף): "בהרבה ספרים טעו הסופרים וכתבו תפלה קצרה מעין י"ח, ואינו כלום שאין זה מעין שמונה עשרה".

ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע כי אתה הוא עונה בכל עת פודה ומציל מכל צוקה. ברוך אתה ה' שומע תפלה.

ע"פ הרמב"ם תפילת הבינו נאמרת כשאדם טרוד ודחוק או שקצרה לשונו. באשר לתפילה קצרה כתב הרמב"ם (הל' תפילה ד, יט):

היה מהלך במקום סכנה כגון מקום חיה וליסטים והגיע זמן התפילה מתפלל ברכה אחת וזו היא: 'צרכי עמך ישראל מרובים ודעתם קצרה. יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו שתתן לכל אחד ואחד כדי פרנסתו ולכל גויה וגויה די מחסורה. והטוב בעיניך עשה ברוך אתה ה' שומע תפילה. ומתפלל אותה בדרך כשהוא מהלך ואם יכול לעמוד עומד. וכשהוא מגיע לשוב ותתקרב דעתו חוזר ומתפלל אותה כתקנתה י"ט ברכות.

מה הדין אם עבר הזמן ולא הספיק להתפלל תפילה כתקנה, האם יצטרך להתפלל תשלומין? האור שמח (רמב"ם שם), כתב:

קיצר רבינו: ובפירוש המשנה (ברכות פ"ד מ"ד), וכשמגיע לשוב ונשאר זמן שאפשר בו למלאות חסרון התפלה יתפלל אותה כראוי, דייק האם שהה בדרך עד שעבר זמן התפלה, הגם דבשכח ולא התפלל חוזר ומתפלל, כאן שכבר התפלל תפלה קצרה במקום שהיה אנוס אינו צריך לחזור ולהתפלל, אם כבר עבר זמן התפלה רק להשלים, אינו חוזר ומתפלל, כיון דליכא שכר תפלה בזמנה, וכן משמע דברי הרמ"א בסימן ק"י סעיף ג'. וזה כלל רבינו בלשון "כתקנתה", שזה על התפלה בזמנה, כמו שדייק לעיל פ"ג הלכה א', מצוה מדבריהם להתפלל אותה בזמנה כמו שתקנו לנו חכמינו כו', ודו"ק היטב.

לפי האור שמח אין הוא צריך להשלים תפילה זו, כיון שאין כאן שכר תפילה בזמנה. עליו להתפלל רק בתוך הזמן. זו גם כונת הרמב"ם שכתב: "וכשהוא מגיע לשוב ותתקרב דעתו חוזר ומתפלל אותה כתקנתה". – "כתקנתה" הכונה לתפילה בזמנה, וכדברי הרמב"ם עצמו (הל' תפילה ג, א): "מצוה להתפלל אותה בזמנה כמו שתקנו לנו חכמינו". הרב יוסף קאפח (רמב"ם שם), העיר שאין יסוד לדיוקו של האור שמח מאחר והרמב"ם הסביר שתקנתה כונתו לנוסח הברכות.

על האור שמח יש לשאול מדוע אם הוא בתוך הזמן הוא צריך להתפלל תפילה כתקנתה, ואילו אם עבר הזמן אין צורך בתשלומין? על עצם הפירוש האם כתקנתה זה רק בהקשר של זמן? אם כך מדוע לא כתב זאת הרמב"ם באופן ברור? זה גם לא כ"כ מסתדר עם המשך המשפט: "כתקנתה י"ט ברכות". להלן נציע הסבר אחר לדברי הרמב"ם הללו.

ג. רמב"ם: תפילה קצרה – קיום של חובת התפילה מהתורה

הרמב"ם (הל' תפילה א, א-ד) פרט את הרקע למבנה התפילה ותוקפה. לפיו מצות תפילה מהתורה היא להתפלל פעם אחת ביום: "ואין מניין התפילות מן התורה, ואין משנה התפילה הזו מן התורה, ואין לתפילה זמן קבוע מן התורה" (הלכה א). הכסף משנה שם הסביר את המילים: "ואין משנה התפילה הזו":

כלומר מטבע התפלה הזאת והוא מלשון "ושננתם" אלא באי זה נוסח שיזדמן לאדם בו. ומעתה מה שאמרו (ברכות כב ע"ב) בבעל קרי שאינו מתפלל היינו שאינו מתפלל תפלה זו בנוסח זה שלש פעמים ביום, אבל אומר הוא לעצמו תפלה קצרה פעם אחת ביום.

"משנה התפילה" – נוסח התפילה. אין מטבע לשוני לתפילה, ועקרונית ניתן לצאת ידי חובת תפילה מהתורה בכל נוסח תפילה. לפיו זו כונת הגמ' (ברכות כב ע"ב): "היה עומד בתפילה ונזכר שהוא בעל קרי לא יפסיק אלא יקצר". שם הכוונה שאדם גילה באמצע התפילה שהוא בעל קרי, ועליו לקצר. רש"י (שם כתב) "לא יפסיק -

תפלתו לגמרי אלא יקצר כל ברכה וברכה ואומר כל הברכות בקוצר". דברי רש"י הללו מזכירים את תפילה מעין י"ח. אך לפי הכס"מ הכונה היא שאותו בעל קרי יגיד פעם ביום תפילה קצרה כרצונו. עוד כתב הכסף משנה:

ומ"ש בסוכה [לח ע"א] דלתפלה דרבנן מפסיקין, היינו לפי שכבר התפלל תפלה אחת ביום ההוא, או נשאר לו שהות להתפלל אותה, או יאמר תפלה קצרה ביותר, שהוא חייב מן התורה. ומ"ש ועוד שמי שנאנס וכו' [ברכות כא ע"א] אפשר לומר דלא אמרו "ספק התפלל ספק לא התפלל, אינו חוזר ומתפלל" היינו דוקא כשלא נסתפק לו בכל תפלות היום ההוא, אבל אם נסתפק לו כן חוזר ומתפלל. ואפילו אם נאמר דבנסתפק בכל תפלות היום נמי פטור י"ל דמתפלל תפלה קצרה. וכן רב יהודה לא הוה מצלי תפלה גמורה ג' פעמים ביום [ראש השנה לה ע"א] אבל בכל יום היה מתפלל תפלה קצרה ע"פ הדרך שכתבתי.

הכסף משנה הוכיח דבריו משלוש מקורות (דבריו כאן הם תשובות להשגות נגד הרמב"ם). הוכחה ראשונה: בגמ' (סוכה לח ע"א) דנה האם מפסיקים סעודה כדי להתפלל תפילה מדרבנן – מנחה, והדין הוא שאין מפסיקים. הסיבה לכך היא שההנחה היא שהוא כבר התפלל תפלה אחת ביום ההוא, או שנשאר לו שהות להתפלל מנחה לאחר שיסיים הסעודה, או יאמר תפלה קצרה ביותר, שהוא חייב מן התורה. כל ההצעות הללו לא כתובים בגמרא שם, אך לפי הכסף משנה ניתן להתפלל תפילה קצרה ובכך לצאת ידי חובה מהתורה. יושם לב שהכס"מ כתב "תפילה קצרה ביותר".

הוכחה שנייה: בגמ' (ברכות כא ע"א) נאמר שאם יש לאדם ספק אם הוא התפלל אינו חוזר ומתפלל זה רק אם מסתפק ביחס לתפילה מסוימת, אך אם מסתפק ביחס לכל תפילות היום, חובה עליו להתפלל תפילה קצרה. הוכחה שלישית: בגמ' (ראש השנה לה ע"א) מסופר שרב יהודה היה מתפלל תפילה שלמה פעם בחודש. מכאן שרב יהודה לא התפלל ג' פעמים ביום. אך ברור לכסף משנה שרב יהודה מתפלל בכל יום תפילה קצרה. כל ההסברים הללו, שברור שיש להתפלל תפילה קצרה, לא נזכרו במקומות הללו. הכסף משנה סיים והסביר מדוע הם לא נזכרו:

ולא הוצרכו להזכיר תפלה קצרה זו בגמרא, להיות הדבר פשוט שלא תיעקר מצוה דאורייתא ממקומה. כך נראה לי ליישב דעת רבינו.

מדברי הכסף משנה עולה שתפילה קצרה היא ביטוי לתפילה מהתורה שמעוקרת מכל נוסח מחייב, זמן ומבנה. את כל אילו תקנו אח"כ חכמים. תפילה קצרה זהו מינמום הכרחי של קיום מצות תפילה מהתורה לשיטת הרמב"ם, וחכמים איפשרו לומר אותה כשנמצא בשעת סכנה. כל פניה של אדם לקב"ה בכל נוסח שהוא תחשב לו כתפילה מדאורייתא.³

כך כתב במפורש ספר החינוך (מצוה תלג – מצוות תפילה):

הרמב"ם ז"ל בעצמו כתב שאין מניין התפלות ולא מטבע התפלה מן התורה, ואין לתפלה זמן קבוע ביום מן התורה, אבל מכל מקום חיוב התורה הוא להתחנן לאל בכל יום ולהודות לפניו כי כל הממשלה אליו והיכולת להשלים כל בקשה, ע"כ. ומן הדומה כי בהיות עיקר מצות התורה בכך ולא יותר, תקנו זכרונם

³ בשו"ת שאגת אריה סי' יד דן בדברי הכס"מ. בפירוש לב שמח בספר המצוות מצוה ה בד"ה ומהר"ק, השיג על חלק מהוכחות הכסף משנה. על הוכחת הלב שמח מהגמ' בברכות כב ע"ב מבעל קרי שיקצר, מקשה הלב שמח מרש"י שם שפירש שיקצר כל ברכה וברכה ויאמר כל ברכה בקוצר, אך אין הכרח לפרש שיאמר תפילה קצרה. הגר"ע יוסף ביביע אומר ו או"ח סי' יז מסביר שכונת הכס"מ שיאמר תפילת הבינו שאף היא נקראת תפילה קצרה וכשיטת רש"י ותוס' בברכות ג ע"א. אך במחכ"ת אין זו כונת הכס"מ וכפי שהסברנו. לכס"מ תפילה קצרה היא איננה תפילת הבינו והיא קיום חיוב תפילה מהתורה.

לברכה למי שהוא במקום סכנה ואינו יכול לעמוד ולכוין תפלה, כדי לצאת ידי חובתו במצות התורה לומר צרכי עמך ישראל מרובין וכו', כמו שבא במסכת ברכות [כ"ט ע"ב].

אפשר לדון בדברי החינוך שתפילה קצרה בשעת סכנה שורשה בשיטת הרמב"ם בנוגע לתפילה קצרה, האם זו דעת עצמו או שכך הוא מבין את שיטת הרמב"ם. אך דבריו אלו תואמים לדברים בהם הרחיב הכסף משנה. את שיטת הרמב"ם בנוגע לחובת תפילה הסביר הראי"ה קוק (שו"ת אורח משפט אורח חיים סימן טו [עולת ראייה א, עמ' כה, קס-קסא]), זאת כשהוא עסק בדברי הרמב"ם הללו ובעמדת הרמב"ן (ספר המצוות מצוות עשה ה; ברכות כא ע"א) שחלק עליו:

נלע"ד דמצונו ב' ענינים בתפילה, דעת הרמב"ם בספר המצוות ובחיבורו דמצות עשה להתפלל בכל יום, ומייתי לה מדרשת חז"ל, ודעת הרמב"ן בהשגותיו לסהמ"צ דמצות התפילה שהיא מהמנין הוא להתפלל בעת הצרה, ולא בכל יום. ולע"ד י"ל שיקויים פלוגתתם בענין ההסברה בענין התרי"ג, ומ"מ לענין חיובא אלו ואלו דברי אלקים חיים. דיש באמת חובה עליו להתפלל, וזה החיוב אין תכליתו להשיג דבר כ"א להיות דבקים בשם ית' ולזכור אותו, וכמו שכותב הרמב"ם ז"ל במורה נבוכים [ג, לה, נד] בטעם התפילה, אף על פי שהשיג עליו בעל עבודת הקודש ז"ל ע"ד הקבלה, מ"מ י"ל שיסוד הכללי הוא זכרון האל ב"ה, כדברי הרמב"ם, וכל התיקונים הפרטיים הם תולדות טובות מסובבות מזכרונו ב"ה, שהוא כולל כל הטוב ועמו מקור חיים.

אמנם שורש חיוב התפילה שבעת צרה [=ע"פ הרמב"ן] תכליתה היא הסרת הצרה, והרי זה רצון הבורא יתברך שנסתדל בהסרת הצרה שלא תבוא, ע"י תפילה מלפניו ב"ה.

לפי הרמב"ם התפילה בכל יום מטרתה דבקות בהי"ת. לפי הרמב"ן יש להתפלל בעת צרה כדי להסיר הצרה. אילו שתי מטרות שונות שמשלימות זו את זו ואשר על כן "אלו ואלו דברי אלוקים חיים". לפי הרמב"ם תפילה קצרה במקום סכנה היא קיום המצוה היום יומית והדבקות בה' גם בתנאים קשים. בשל המגבלות במקום הסכנה, הנמצא במקום סכנה איננו מקיים את המצוה על פי תקנתה ע"י חכמים. לפי הרמב"ן אין מצות עשה להתפלל בכל יום. מצוות העשה היא לזעוק בתפילה בעת צרה:

שכל ענין התפילה אין חובה כלל אבל הוא ממדת חסד הבורא יתברך עלינו ששומע ועונה בכל קראנו אליו... שמכלל העבודה שנלמוד תורה ושתפלל אליו בעת הצרות ותהיינה עינינו ולבנו אליו לבדו כעיני עבדים אל יד אדוניהם.

מאחר שתפילה קצרה נאמרת בשעת סכנה שהיא עת צרה, אזי גם לשיטת הרמב"ן יש באמירת תפילה קצרה משום קיום מצות דאורייתא, וכדברי הרמב"ן (ספר המצוות מצוה ה' – בסוף): "ואם אולי יהיה מדרשם בתפילה עיקר מן התורה נמנה אותו במנינו של הרב ונאמר שהיא מצוה לעת הצרות שנאמין שהוא יתברך ויתעלה שומע תפילה והוא המציל מן הצרות בתפילה וזעקה".

נראה אם כן לומר שהביטוי: "תפילה קצרה" היא שם תואר כללי לכל התפילות האישיות. כאלו שאדם מנסח באופן אישי כשהוא מקיים את החובה מהתורה, והיא גם התפילה אותה מתפללים בשעת סכנה. על בסיס דברי הרמב"ם והסברם ע"י הכסף משנה, ניתן להבין את פשר ההצעות השונות לתפילה קצרה. אילו הם ביטויים שונים לתפילות קצרות, ובכל נוסח שאדם יאמר הוא יקיים מצות תפילה מהתורה. חכמים הכריעו בין ההצעות השונות לנוסח אחיד של תפילה קצרה כדעתם של אחרים. יש עוד תפילות שנקראו אף הם "תפילה קצרה": תפילת ר' נחוניא בן הקנה (משנה ברכות פ"ד מ"ב, בבלי ברכות כח ע"ב); תפילת הכהן הגדול בקודש הקדשים ביום כיפור (משנה יומא פ"ה מ"א; בבלי יומא נב ע"ב).

לפי זה ברורים דברי הרמב"ם (הל' תפילה ד, יט) שכתב שאם התפלל תפילה קצרה במקום סכנה, ואח"כ יצא ממקום הסכנה, ועדין לא עבר זמן התפילה, "יתפלל תפילה כתקנתה י"ט ברכות". בתפילה הקצרה הוא יצא ידי חובה מהתורה, וכשהוא הגיע למקום ישוב ודעתו התקררה עליו לקיים את תקנת חכמים ולהתפלל י"ט ברכות. אך אם עבר הזמן אין הוא זקוק לתפילת תשלומין, מאחר ואת עיקר חיוב תפילה מהתורה הוא קיים, ואין לחייבו תשלומין על קיום חובת תפילה מדרבנן.

סיכום שיטת הרמב"ם - סדר העדיפויות בסוגי התפילות:

א. י"ט ברכות, בשלמותם, ובזמניהם.

ב. תפילת הבינו - שלוש ברכות ראשונות ושלוש ברכות אחרונות בשלמותם ושאר הברכות מתומצצות ומקוצרות. מתפללים אותה כשהמתפלל טרוד דחוק או שקצרה לשונו, ויוצא בכך ידי חובה.

ג. תפילה קצרה - תפילה בעלת נוסח קצר ויחודי שלא קשורה למבנה תפילת י"ח המקורית. מתפללים אותה כשהמתפלל נמצא במקום סכנה והגיע זמן התפילה.

המתפלל תפילה קצרה יוצא ידי חובת תפילה דאורייתא, ואם יצא מהסכנה ויוכל להתפלל עדין בתוך הזמן, עליו להתפלל תפילה כתקנתה כדי לקיים תקנת חכמים בתפילה. אם עבר הזמן פטור לגמרי.

הבנה זו ברמב"ם שונה בתכלית מדברים שכתב הרא"ה (ברכות ל ע"א). בגמרא (שם) נאמר שאדם שהתפלל תפילה קצרה, לאחר שהגיע לביתו, למקום יישוב, עליו לשוב ולהתפלל. הרא"ה הסביר באיזה מצב עליו להתפלל שוב, ומה תוקפה של תפילה קצרה זו:

כי אמרינן בתפלה קצרה דכי מטי לביתיה בעי למהדר ולצלווי, אפילו עבר זמן תפלה קאמרינן דכיון דאניס הוה ליה כטעה דיש לו תשלומין ומיהו לעולם אית ליה לצלווי צלולא דחובת שעתיה ברישא. ... והא דאמרינן נמי הבינו מעומד אף על גב דכי מתפלל שמנה עשרה בדרך מתפלל במהלך כדמפרש לקמן בסייעתא דשמיא, שאני הבינו דמתוך שהיא קצרה ועכובה מעט ויוצא בה ידי חובתו של שמנה עשרה ברכות, החמירו עליו שתהא מעומד.

...נמצאו שארבעה דיני תפלה נשנו כאן. [א] האחד תפלה בעיר והיא שמנה עשרה ברכות שלמות והיא מעומד ובעיר לא סגיא אלא בהא, [ב] השני הבינו והיא בדרך והיא מעין שמנה עשרה ועולה לו בדרך והיא מעומד, [ג] השלישי תפלה קצרה. והיא במקום סכנה שאין דעתו מיושבת עליו כלל. וכדי שלא ילך בלא תפלה כלל תקנוה. ואינה עולה לו כלל. והיא אף במהלך, [ד] הרביעי תפלת הדרך והיא בכל דרך בעולם והיא במהלך לפי שקבעו לענינה לדרך.

לפי הרא"ה, תקנו תפילה קצרה במקום סכנה, כדי שאדם לא ילך בלא תפילה, אך אין יוצאים בה ידי חובה של תפילה, מבין שלושת התפילות. לכן על אותו אדם לחזור ולהתפלל, ע"פ גדרי תפילת תשלומין. באופן חריף יותר ניסח זאת המשנה ברורה (סימן קי ס"ק טו): "אף דהתפלל התפילה קצרה, כמאן דליתא דמיא לענין עצם מצות תפילה, וחייב להשלימה בתפילה הסמוכה וכדלעיל בסימן ק"ח".⁴

⁴ דברי המשנה ברורה הם הסבר לפסיקה של השולחן ערוך והרמב"ם (או"ח סי' קי, ג): "ההולך במקום גדודי חיה ולסטים, מתפלל: צרכי עמך מרובים וכו', ואינו צריך לא לגי' ראשונות ולא לגי' אחרונות; ומתפלל אותה בדרך כשהוא מהלך, ואם יכול לעמוד עומד, וכשיגיע לישוב ותתקרב דעתו, חוזר ומתפלל תפלת י"ח ברכות (רמ"א): ואם לא חזר להתפלל, הוי כאילו שכח להתפלל לגמרי, ונתבאר לעיל סי' ק"ח, (כן משמע בבית יוסף)". דברי השולחן ערוך דומים להלכה שברמב"ם (הל' תפילה ד, יט). המשנה ברורה יכל היה לכתוב שדברים אלו הם רק לפי הרמב"ם, שהרי מרן הרב יוסף קארו בעל השולחן ערוך הסביר אחרת בכסף משנה את דברי הרמב"ם. כך כתב המשנה ברורה על דברי השולחן ערוך (אורח חיים סי' קו, ב): "נשים ועבדים, שאע"פ שפטורים מק"ש חייבים בתפלה, מפני שהיא ממות עשה שלא הזמן גרמא". על כך כתב המשנה ברורה (שם סי' ד): "שהיא מצות עשה וכו' – כל זה לדעת הרמב"ם שרק זמני התפלה הם מדברי סופרים אבל עיקר מצות תפלה היא מן התורה... ומשהתפלל פעם אחת ביום או בלילה יצא י"ח מן התורה. ... אבל דעת הרמב"ם שעיקר מצות תפלה היא מד"ס שהם אנשי כה"ג שתיקנו י"ח ברכות על הסדר להתפלל אותן שחרית ומנחה חובה וערבית

הרא"ה סבר שלתפילה קצרה אין משמעות מבחינת החובה להתפלל שלוש פעמים ביום. זאת לעומת הסברנו ברמב"ם על בסיס דברי הכסף משנה, כשאדם התפלל תפילה קצרה הוא מקים בכך חובת תפילה מהתורה.

ד. תפילה קצרה, תפילת הבינו, על הדרך ובחורבה

בעקבות הסבר שיטת הרמב"ם בענין תפילה קצרה, נפרש גמרא נוספת בדרך זו. אך קודם נעין בדברי הגמרא ע"פ רש"י ותוס' ואחר כך נעין בדברי הרמב"ם. בגמ' (ברכות ג ע"א) מסופר:

תניא, אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל. בא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח (והמתין לי) עד שסיימתי תפילתי. לאחר שסיימתי תפילתי

אמר לי: שלום עליך, רבי! ואמרתי לו: שלום עליך, רבי ומורי!

ואמר לי: בני, מפני מה נכנסת לחורבה זו? אמרתי לו: להתפלל.

ואמר לי: היה לך להתפלל בדרך! ואמרתי לו: מתירא הייתי שמא יפסיקו בי עובדי דרכים.

ואמר לי: היה לך להתפלל תפלה קצרה.

באותה שעה למדתי ממנו שלשה דברים: למדתי שאין נכנסין לחורבה, ולמדתי שמתפללין בדרך,

ולמדתי שהמתפלל בדרך - מתפלל תפלה קצרה.⁵

למה התכוין אליהו באמרו שהיה לו לר' יוסי להתפלל "תפילה קצרה"?

רש"י שם (ד"ה תפילה) כתב: "[הבינו], ולקמן מפרש לה בפרק תפלת השחר (דף כ"ט א'). יש לציין שהמילה הבינו נתונה בתוך סוגריים, והמהרש"ל מוחק הסוגריים. תוס' שם (בד"ה שהיה), שאל על רש"י שהרי יש הבדל ברור בגמ' (ברכות כט ע"ב - ל ע"א) בין תפילת הבינו לתפילה קצרה: לכן פרש שהכונה היא שר' יוסי התפלל תפילה קצרה - "צרכי עמך מרובים". אך אם כה לא ברורה שם תשובת ר' יוסי שאמר שעשה כן בשל חשש מעובדי דרכים, הרי עובדי דרכים אינם מהווים סכנה. היה לו לומר שעשה כן מפני חשש ליסטים. לכן תוס' מסיק:

ונראה לי כפירוש הקונטרס תפלה קצרה דהכא היינו הבינו. ואע"ג דלייט עלה אביי אמאן דמתפלל הבינו, היינו דוקא בעיר אבל בשדה מותר.⁶ והא דאמרינן לקמן (ברכות ל ע"א) מאי איכא בין הבינו לתפלה קצרה? הכי קאמר בין תפלה קצרה דאמר בפ' תפלת השחר (דף כט:) כגון צרכי עמך וכו'. אבל ודאי תפלה קצרה דהכא צ"ל הבינו.

אך רש"י ותוס' הללו עדין קשים. בגמרא בברכות (כט ע"ב - ל ע"א) ישנה הבחנה ברורה בין תפילה קצרה לתפילת הבינו. אם אכן זו היתה כונת אליהו, מדוע לא אמר לו: "היה לך להתפלל מעין י"ח" או "הבינו"? מכאן ניתן להוכיח כדברינו לעיל. תפילה קצרה היא שם תואר כללי לכל תפילה שהיא איננה תפילת י"ח המקובלת. שני פירושים לביטוי "תפילה קצרה": [א] קצרה - היא תקציר של תפילת י"ח - מעין י"ח. [ב] קצרה - מבחינת האורך שלה. תפילת הבינו נכללת בשנמי הקריטריונים. היא קצרה באורכה וגם תקציר של תפילת י"ח. כך פירש המאירי (ברכות יא ע"א):

רשות ... וכן עיקר כי כן דעת רוב הפוסקים וכן הכריע בספר שאגת אריה [סי' יד]. יתכן שמאחר והמשנה ברורה פוסק כמו הרמב"ן בנוגע לחובת תפילה מן התורה, לכן פירש את מעמדה של תפילה קצרה, ברוח הדברים שכתב הרא"ה.

⁵ ראה בפירוש הכותב בעין יעקב כאן, שפירש את השיח שבין ר' יוסי ואליהו הנביא, בפן הרעיוני על חורבן המקדש והגלות.

⁶ הבחנה זו ציין גם התוס' בברכות כט ע"א ד"ה לייט.

היה לך להתפלל תפלה קצרה, שלא על קצרה ממש נאמרה אלא על הבינונו. ואף על פי שאינה קצרה כל כך מ"מ לגבי שמונה עשרה קצרה היא.⁷

כך ניתן להבין גם את רש"י בברכות (ג ע"א) ע"פ דבריו בגמ' (יומא פז ע"ב) שם נאמר :
אור יום הכפורים מתפלל שבע ומתודה, שחרית שבע ומתודה, מוסף שבע ומתודה, בנעילה מתפלל שבע ומתודה, ערבית מתפלל שבע מעין שמונה עשרה. רבי חנינא בן גמליאל משום אבותיו : מתפלל שמונה עשרה שלימות, מפני שצריך לומר הבדלה בחונן הדעת.
רש"י (ד"ה שבע) הסביר את דברי תנא קמא שאמר שבערבית של מוצאי יום כיפור "מתפלל שבע מעין י"ח" :
שבע מעין שמונה עשרה - ג' ראשונות וג' אחרונות כתיקן, ואומר הבינונו באמצע. שיש בה מעין שלש עשרה ברכות, והיא תפלה קצרה שתיקנו לעוברי דרכים. ולמוצאי יום הכפורים התיירו לצאת בה, מפני הטורח.

רש"י כתב באופן ברור שתפילת הבינונו היא תפילה קצרה, במובן זה שהיא תקציר של שלוש עשרה ברכות הבקשה שבתפילת שמונה עשרה. וכאמור, תפילה קצרה היא שם תואר כללי לכל התפילות הקצרות.

ה. היה לך להתפלל תפילה קצרה - ולמה לא התפללת תפלה קצרה?

באיזה אופן פירש הרמב"ם את השיח בין ר' יוסי ואלהיו? למה התכוון אליהו כשאמר לו : "היה לך להתפלל תפילה קצרה". כאמור בגמ' (ברכות ג ע"א) ר' יוסי התפלל בחורבה ולא בדרך מפני שחשש שעוברי הדרכים יפריעו לו, ועל כך אמר לו אליהו שעדיף היה לו להתפלל בדרך מאשר בחורבה והיה עליו להתפלל תפילה קצרה. ר' יוסי שם אומר : למדתי ממנו שלושה דברים : א. שאין נכנסים בחורבה. ב. שמתפללין בדרך. ג. ושהמתפלל בדרך מתפלל תפילה קצרה.

לפי דברינו לעיל ניתן להסביר שאליהו הנביא אמר לו שבמקרה כזה ניתן להתפלל תפילה קצרה כלשהי ולצאת בה ידי חובה מהתורה, אם אכן יש חשש שעוברי דרכים יפריעו. אך יתכן שאליהו הנביא חוזר לדבריו הראשונים באשר למקום התפילה. כך נראה מהגירסה באוצר המדרשים (איזנשטיין עמ' 506) שם מופיע נוסח אחר לסיפור :
מפני ג' דברים לא יכנס אדם לחורבה, מפני החשד ומפני רוח רעה ומפני המפולת (ברכות ג').
אמר ר' יוסי פעם אחת נכנסתי לאחת מחורבות ירושלם להתפלל. ובא אליהו ז"ל והיה משמר לי על הפתח והמתין לי עד שסיימתי תפילתי.

ואמר לי : שלום עליך רבי. אמרתי לו : שלום עליך רבי ומורי.

אמר לי בני : מפני מה נכנסת לחורבה זו? אמרתי לו : להתפלל.

אמר לי : למה לא התפללת בדרך? אמרתי : שלא יפסקוני עוברי דרכים.

אמר לי : ולמה לא התפללת תפלה קצרה?

אמר ר' יוסי : באותה שעה למדתי ממנו שלשה דברים : [א] למדתי שאין נכנסין לחורבה. [ב] ולמדתי שמתפללין בדרך [ג] ולמדתי שמתפללין תפלה קצרה.

את נוסח המדרש "ולמה לא התפללת תפילה קצרה" ניתן לפרש כהתייחסות למה שר' יוסי עשה בפועל, הינו למקום שהוא התפלל, בחורבה שהיא עצמה מקום סכנה. בהמשך הגמ' (ברכות ג ע"א) נאמר :
תנו רבנן : מפני שלשה דברים אין נכנסין לחורבה [1] מפני חשד [2] מפני המפולת [3] ומפני המזיקין.

⁷ כך גם כתב הרשב"א בברכות ג ע"א.

רש"י (שם בד"ה ומפני המפולת) כותב: "שחומת החורבה רעועה ומסוכן הוא פן תיפול החומה עליו". הגמ' שם דנה מדוע צריך את שלושת הנימוקים הללו ובאילו מצבים מדובר. ע"פ נוסח המדרש, ניתן להסביר שלאחר שר' יוסי הסביר מדוע הוא לא התפלל בדרך כי פחד שעוברי דרכים יפריעו לו ועל כן נכנס לחורבה להתפלל, אמר לו אליהו: זו כניסה למקום סכנה "ולמה לא התפללת תפילה קצרה". כונתו לומר שלכתחילה היה אסור לו להכניס עצמו לחורבה שהיא מקום סכנה. שהרי כך אומרת הגמ' בהמשך (ברכות ג ע"א) שבשל שלושה דברים אין נכנסים לחורבה ואחד מהם הוא מפני המפולת. אלא שאם כבר הוא נכנס לשם למקום סכנה, צריך להתפלל תפילה קצרה.

ר' יוסי למד שלושה דברים מאליהו הנביא, ובנוסח המדרש, במסקנה ג', מושמטות שתי מילים משמעותיות הכתובות בנוסח הגמ' בברכות, שם נאמר: "ושהמתפלל בדרך מתפלל תפילה קצרה". שתי המילים: "ושהמתפלל בדרך" לא מופיעות שם. מכאן שמסקנה ג' מתיחסת לאופן התפילה בחורבה שהיא מקום סכנה, ולא לתפילה בדרך.

הרמב"ם פסק להלכה גם את מסקנתו הראשונה של ר' יוסי. הרמב"ם (הלי' תפילה ה, ו) פסק שאין מתפללים בחורבה. ועוד פסק הרמב"ם (הלי' רוצח יב, ו) שאסור לאדם להכנס כלל לחורבה, ומתוך ההקשר שם, נראה שסיבת הדבר היא בשל הסכנה. בשתי ההלכות ציין הכסף משנה את סוגיתנו (ברכות ג ע"א) כמקור לדברי הרמב"ם. נראה שהרמב"ם רצה לחדד את הענין ולומר שאף לשם תפילה אין להכנס לחורבה מאחר שהחורבה היא מקום סכנה. אך מאידך אם אדם כבר נכנס לחורבה על מנת להתפלל, עליו להתפלל תפילה קצרה כי הוא נמצא במקום מסוכן, ובכך יקיים מצות עשה מהתורה של תפילה.

סיכום

שתי גישות מרכזיות בהבנת ענינה של תפילה קצרה. שיטת הרא"ה היא שתפילה קצרה איננה קשורה כלל לקיום מצוות תפילה מהתורה, ואין יוצאים בה ידי חובת מצוות תפילה שקבעו חכמים. שיטת הרמב"ם היא שבאמירת תפילה קצרה מקיימים את מצות תפילה מהתורה בצורה הבסיסית ביותר. יש תפילות קצרות שכל אדם מחבר לעצמו, יש תפילה קצרה בעת סכנה, ויש מצבים בהם גם את התפילה הרגילה מקצרים ואומרים "הביננו" אלא שאז אין צורך לחזור ולומר את התפילה הרגילה, כי בתפילת הבינו יוצאים ידי חובה. "תפילה קצרה" היא שם תואר כללי לכל תפילה שהיא לא הנוסח הקבוע של י"ח ברכות, והיא גם לא תקציר של י"ח ברכות. מי שאמר תפילה קצרה בעת סכנה יצא ידי חובה מהתורה, אך כשיצא מהסכנה ודעתו מיושבת עליו, יש לו לקיים תקנת חכמים ולומר תפילת שמונה עשרה בנוסח הרגיל שלה.

(נוסח ראשון של מאמר זה פורסם: שנה בשנה, תשנ"ט, עמ' 199-210).